Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,
Cilt: VIII, Sayı 1, Sayfa: 31-34, İZMİR 2008.

KÂŞGARLI MAHMUT VE 11. YÜZYIL MUSİKİSİ ÜZERİNE

Mahmud Al-Kashghari And About Music of 11th Century

Ramiz ASKER [*]

Leyla ASKER [**]

Özet

Büyük Türk dilcisi ve düşünürü Kaşgarlı Mahmud'un ansiklopedik mahiyet taşıyan ve adeta 11. yüzyıl Türk dünyasının aynası olan Divanü Lugati't-Türk adlı eseri, Türk dili ve edebiyatının, Türk tarih ve coğrafyasının yanı sıra, Türk kültürünün ve etnografyasının da en eski ve temel kaynaklarındandır.

Divanü Lugati't-Türk Türklerin zengin maddi ve manevi kültürünün çeşitli alanları hakkında bilgi verirken Türk müzik kültürü üzerine de çok değerli bilgiler vermektedir. İlk kez bu eserde şarkı, güfte, makam, motif, melodi gibi kavramlardan söz edilmiş, dönemin bazı nefesli, telli ve vurmalı çalgı aletleri madde başlarında ele alınmış, musiki icra ortamlarından bahsedilmiştir. Bundan bin yıl önceye ait Türk çalgı aletlerinin başında, adına birçok maddede rastladığımız, kopuz gelmektedir. Eserde bu terim, ad ve eylem olarak kopuz, kopuzluğ, kopzadı, kopzaldı, kobzattı, kobzaştı maddelerinde geçmekte ve açıklanmaktadır. Onu dönemin diğer telli sazlarından ikeme/egeme, çeng/çong/çung ve buçı izlemektedir. Kaşgarlı Mahmut, eserinde ayrıca eski Türk nefesli çalgı aletlerinden olan sıbızgu (ney), borguy (zurna) ve tovıl (düdük) üzerine de bilgi vermektedir. Bunların dışında tümrük (def), küvrük (kös) maddelerinde vurmalı saz aletlerinden bahsedilmektedir. Tuğ terimiyle askeri orkestra veya ordu bandosu kastedilmektedir.

Eserde şarkı anlamında ır/yir; şarkıcı manasında yırağu; söylemek, teganni etmek anlamında yırlamak ve köglemek gibi kavramlar da yer almıştır.

***Anahtar kelimeler**:* Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugat-it-Türk, Musiki, Musiki Aletleri.

Abstract

A popular encyclopedic dictionary of the great turkic linguist and thinker Mahmud Kashghari`s Diwan Lughat at-Turk, mirror of the turkic world of the 11th century , includes rich information not only about the Turkic language and literature but also its history geography, culture and ethnography.

The valuable information about different branches of the material and moral culture, including musical culture of Turks of thousand years` prescription is given in Diwan Lughat at-Turk. The work says about song, makam, motion and melody, the wind, stringed and percussion instruments and about the performing arts.

Information about popular Turkic kopuz, including kopuz and kopuzlug, kopzadi, kopzaldi, kopzatti are often provided in Diwan Lughat at-Turk dictionary. Other instruments, such as ikeme/egeme, cheng/chong/chung and buchi are also mentioned here. Mahmud Kashghari informs about ancient wind instruments "sibizgu" (modern reed- pipe, flute), "borguy" (zurna) and "tovil" (fife); percussion instruments "tumruk" (drum) and "kuvruk" (tambourine). The word "tug" means military orchestra.

The dictionary explains meaning ir/yir (song), yiragu (singer), yirlamak (sing) and koglemeg (perform).

[*] *Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, Azerbaycan, ramizasker@yahoo.com.*
[**] *Bakü Musiki Akademisi, Bakü, Azerbaycan, askerovaleyla@hotmail.com.*

Key words: Mahmud al-Kashghari, Diwan Lughat at-Turk, Music, Musical Instruments.

Divanü Lugati't-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin, büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud bu kitabında Türklerin o dönemki dilini, edebiyatını, tarihini ve coğrafyasını, sosyal ilişkilerini, dinî inançlarını, unvan ve makamlarını, atasözleri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını ayrıntılı biçimde işlemiştir.[1] Divanü Lugati't-Türk aynı zamanda 11. yüzyıl Türk kültürünün ve etnografyasının da en eski ve temel kaynaklarındandır.

Divanü Lugati't-Türk'te Türklerin eski ve zengin maddi ve manevi kültürünün çeşitli alanları, ev-çadırları, giyim ve süslemeleri, yemek ve içecekleri üzerine çok değerli bilgiler verilmiştir. Eserde 11. yüzyıl Türk müzik kültürü de en iyi biçimde değerlendirilmiştir. Dede Korkut Kitabı ve Kutadgu Bilig'de genel olarak yer alan bilgilerden daha önce ilk kez Divanü Lugati't-Türk'te şarkı, güfte, makam, motif, melodi gibi kavramlardan söz edilmiş, dönemin bazı nefesli, telli ve vurmalı çalgı aletleri madde başlarında ele alınmış, musiki icra ortamlarından bahsedilmiştir.

Divanü Lugati't-Türk'te Türk müzik kültürüyle ilgili olarak verilen bilgiler üzerinde maalesef fazla durulmamış, az sayıda çalışmada bunlardan bahsedilmiştir. Bunların arasında Prof. Dr. Reşat Genç'in "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası" adlı kitabındaki 3 sayfalık bir bölüm[2], Gülay F. Mirzaoğlu'nun,[3] Ç. Cumayev'in[4] ve A. Recebov'un[5] makaleleri zikredilebilir. Makalelerden anlaşıldığına göre, yazarlar, konuyu farklı boyutlarda ele almışlardır.

Türklerde müzik kültürünün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Tarih boyunca Türklerde müzik yalnızca zevk, neşe ve eğlence kaynağı, aşkın ve hüznün ifade aracı değil, devlet-millet birliğini oluşturan, halkı uyaran, savaşta orduya millî duygular veren, yürüyüş ve hareket düzenleyen; dinî bakımdan ise iyi ruhları çağıran, kötü ruhları kovan bir kültür ve gelenek sembolüdür.[6]

Divanü Lugati't-Türk'te müzik, makam ve melodi kavramı ır/yir sözcüğü ile karşılanmıştır: ير Yır: şarkı; makam (musikide). « ال ير يرلادى ol yır yırladı = o, şarkı söyledi». Bu söz çoğu zaman şiir, gazel manasında kullanılmıştır. (3,11); ار I r: yukarıdaki sözdeki ى ı harfi الف elife çevrilmiştir; aynı manadadır; makam, motif, melodi (3,11). Yır kelimesi ayrıca gazel, şiir, yani güfte anlamına da gelmektedir: يير Yır: gazel, şiir (3,145). Yırağu kelimesi ise hem çalgıcı, hem de şarkıcı anlamına gelmektedir. يراغوُ Yırağu: çalgıcı; muganni, şarkıcı (3,38).

Divanü Lugati't-Türk'te Türk müzik aletleri bugün olduğu gibi telli, üflemeli ve vurmalı olmak üzere üç guruba ayrılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, telli aletlerden dördü hakkında bilgi vermiştir. Bunların başında kopuz gelmektedir.

Dede Korkut destanlarında da görüldüğü gibi kopuz, Türklerde en yaygın telli çalgı aletidir. Kopuz bu gün dahi Türk dünyasının her bir köşesinde çeşitli adlar altında varlığını sürdürmektedir. Divanü Lugati't-Türk'te bundan bin yıl önceye ait çalgı aletlerinin başında, adına birçok maddede rastlanan ünlü kopuz gelmektedir. Eserin farklı çevirilerinde; mesela Farsça çevirisinde kubuz (4, 381), Türkçe son çevirisinde kopuz (5, 440) olarak geçen bu kelimeyi, Kaşgarlı Mahmut, Arapça ud sözcüğü ile karşılamaktadır: قُبُز K u b u z: kopuz, uda benzer bir çalgı aleti (1, 370). Yazar, eserinin çeşitli yerlerinde bu terimi isim (kubuz), sıfat (kubuzluğ) ve eylem fiili (kubzaşdı, kubzaldı, kubzattı, kubzadı) halinde de açıklamıştır:

---

[1] Süleyman Demirel; Sunuş, **Kaşğari Mahmud Divanü Lüğat-it-Türk.** (Hazırlayan: Ramiz Asker), Bakü Ozan, 2006, I cilt, s. 5.

[2] Reşat Genç, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara: 1997, s. 172–174.

[3] Gülay F. Mirzaoğlu, "Divanü Lugati't-Türk Işığında Müzikal İcra Ortamları", **Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu**, Ankara: 28–30 Mayıs 2008, Bildiri Özetleri, s. 35.

[4] Ç.Jumayev, "Mahmıt Kaşgarlı'nınq Divan'ında saz sunqatı [sanatı] bilen bağlanışıklı sözler"/ **«Mahmıt Kaşgarlı türkologiya ılmını esaslandırıcıdır» atlı Halkara ılmı maslahatı**. Aşqabat: 21-22 Şubat 2008, s. 93-94

[5] A.Redjebov, "Muzıkal'no-teoretiçeskaya mısl' epoxi M.Kaşgari i yego znaçeniye v istorii kul'turı narodov Blijnego i Srednego Vostoka" (M.Kaşgari Döneminin Müzikal-Teorik Düşüncesi ve Bunun Yakın ve Orta Doğu Halklarının Kültür Tarihinde Önemi) / **«Mahmıt Kaşgarlı türkologiya ılmını esaslandırıcıdır» atlı Halkara ılmı maslahatı**, Aşqabat: 21–22 Şubat 2008, s.290.

[6] Baheddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. IX , Ankara 1977, s. 4-5.

قُبُزلُغ **K u b u z l u ğ**: «قُبُزلُغ كِشى *kubuzluğ kişi = kopuzlu adam*» (1, 474).

قُبزَشدى **K u b z a ş d ı**: « قيزلار قُبزَشدى *kızlar kubzaşdı = kızlar, cariyeler kopuz çalmakta yarıştılar»,* (قُبزَشُور - قُبزَشماق *kubzaşur – kubzaşmak*) (2, 226)

قُبزَلدى **K u b z a l d ı**: «قُبزَلدى قُبُز *kubuz kubzaldı = kopuz çalındı»,* (قُبزالوُر - قُبزَلماق *kubzalur – kubzalmak)* (2, 238).

قُبزَتّى **K u b z a t t ı**: « اُل اَنى قُبزَتّى *ol anı kubzattı = o ona kopuz çaldırdı»,* (قُبزَتوُر - قُبزَتماق *kubzatur – kubzatmak)* (2, 321).

قُبزادى **K u b z a d ı**: « اُل قُبُز قُبزادى *ol kubuz kubzadı = o, kopuz çaldı»,* (قُبزار - قُبزاماق *kubzar – kubzamak)* (3, 258).

Kopuzun eski dönemlerde atkuyruğundan ve hatta ince bağırsaktan yapılan kirişle, ipek telle mızraplı veya mızrapsız çalındığı bilinmektedir. Fakat Kaşgarlı Mahmut bu konuda hiçbir bilgi vermemektedir. Muhtemelen aynı gelenek 11. yüzyılda da sürmüştür.

Kopuzu, dönemin diğer telli sazlarından ikeme, çeng ve buçı izlemektedir. Bu sazlardan ilki olan ikeme, Divan'ın Türkçe son çevirisinde (5, 249) egeme imlası ile geçmektedir. Çeng sazının adı Divanü Lugati't-Türk'ün Uygurca (6, 487) ve Çince çevirilerinde (7, 347) çong olarak, Türkçe aynı çeviride ise çung (5, 240) olarak verilmiştir. Kaşgarlı Mahmut, ikeme'nin kopuza benzediğini yazmaktadır: اِكاما İkeme: saz, kobuz gibi çalınan musiki aleti (1, 193). Çeng'in özellikleri tam olarak belirtilmemiş olsa da onun da telli alet olduğu kuşku götürmez bir gerçektir: جَنک Ç e n g: çeng, zeng, musiki aleti (3, 311). Bu alet günümüzde bazı Türk boylarında, özellikle de Uygurlar arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, buçı ile ilgili olarak verdiği bilgide onun da kopuz türünden telli bir alet olduğunu; hatta buçı kobuz olarak da adlandırıldığını vurgulamaktadır: بوُجى Buçı: « بوُجى قُبُز buçı kobuz = telli ud'lardan biri». Bu, kaz göksü (barbet) adı verilen çalgı aletlerinden birisidir (3, 169). Buradaki buçı kelimesinin ne anlama geldiği merak konusudur. Kaşgarlı Mahmut'ta بُج بُج اَتَرسَمُرگک buç buç öter semürgük = bülbül buç buç öter (2, 285) diye bir mısra geçmektedir. Bundan yola çıkarak buçı kobuz'un, bülbül gibi şakıyan kopuz anlamına geldiği düşünülebilir mi? Öte yandan, Azerbaycan Türkçesinde kulak, sazın aşığı anlamında puç kelimesi mevcuttur. Hatta sazın puçunu burmak; yani sazı köklemek, simi tarım hale getirmek deyimi de vardır. Buradan hareketle buçı kobuz'un kulaklı, aşıklı kopuz anlamına geldiği varsayımı da göz ardı edilemez.

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk'te bahsettiği çalgı aletlerinin diğer bir grubunu ise nefesli sazlar oluşturmaktadır. Burada üç alet üzerine, yani sıbızğu, borğuy ve tovıl üzerine de bilgi verilmektedir. Bunlardan sıbızgu çağdaş ney, daha doğrusu, onun basit türü olan, günümüzde çocukların kamıştan, içi oyulmuş ağaçtan veya söğüt kabuğundan yaptıkları kaval-düdük olduğu düşünülebilir. Kaşgarlı, bu aleti ek bilgi vermeden sade bir anlatışla sunmaktadır: سِيزغُو Sıbızğu: düdük, tütek, ney (1, 469). Divan'daki ikinci nefesli alet borğuy; zurna'nın bir türü diyebileceğimiz alettir. Çünkü Kaşgarlı Mahmut bu alet için sadece بُورغوُى Borğuy: Nefesle çalınan boru (3, 226) deyip geçmektedir. Bu, Azerbaycan Türkçesinde truba, boru, kerenay, Özbekçe'de kerenay, Türkiye Türkçesinde borazan, İngilizce'de trumpet kelimesiyle karşılanan nefesli çalgı aletidir. Divan'daki üçüncü nefesli alet tovıl'dır. Kaşgarlı Mahmud'un bu alete ilişkin tanımı, beraberinde soru işareti de taşımaktadır: تُوِل Tovıl: Davul, nakkare. Av zamanı şahin için çalınan davul (3, 163). Bu tanımın ilk kısmından tovıl'ın davul, nakkare, timbal olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu davulun şahin çağırmak için çalındığı bilgisi, bu konuda tereddüde düşmemize yol açmaktadır. Çünkü şahin davulla değil, düdükle çağrılmaktadır. O zaman tovıl'ın hem davul, hem de düdük anlamına geldiğini kabul etmemiz gerekecektir.

Kaşgarlı Mahmut vurmalı sazlar kısmında tümrük ve küvrük adlı iki aletten bahsetmektedir. Bunlardan tümrük maddesi şöyledir: تُمرُک Tümrük: def, dümrük. Oğuzca (1, 462). Burada hiçbir sorun yoktur. Küvrük maddesi de anlaşılırdır: كُقرُک Küvrüg: kös, davul (1, 463).

Divanü Lugati't-Türk'te tuğ terimiyle hem bayrak ve sancak, hem de askeri orkestra veya ordu bandosu, başka bir deyişle mehteran takımı ve nöbet değişimi kastedilmektedir. Kaşgarlı, tuğ maddesinde şöyle yazmaktadır: تُوغ Tuğ: Hakanın yanında çalınan nakkare (kös) ve davul. «خان تُوغ اُردى xan tuğ urdu = han nöbet davulunu vurdu, orkestra çaldı» (3, 134). Tuğun vurulması muhafız alayının nöbet değişimini

göstermekteydi: « تُوغ اُرُلدی tuğ uruldu = nöbet davulu vuruldu, muhafız değiştirme davulu çalındı» (1, 241). Divan'ın başka bir yerinde ise şu cümle geçmektedir: «Her gün Balasağun'daki sarayın karşısında beyler için üç yüz altmış nevbet davulu vuruluyordu» (3, 359). Kaşgarlı, başka bir maddede, tuğ'un bayrak ve sancak anlamını vermektedir: تُوغ T u ğ: bayrak, sancak. « تُقُوز تُوغلُغ خان tokuz tuğluk xan = dokuz tuğlu han veya hakan» (3, 135).

Divanü Lugat-it-Türk'te müzik icrası üzerine de bilgiler verilmiştir. Bunlar söylemek, teganni etmek anlamına gelen öttürmek, yırlamak, köglemek fiilleriyle ifade edilmektedir: اُتُّردی Öttürdi: öttürdü, çaldırdı, « سِیزغوُ اُتُّر sıbızğu öttürdi = düdük öttürdü, çaldı». Çalınan her alet için böyle denilmektedir. (اُتُّرماک – اُتُّرُر öttürür–öttürmek) (1,259); اُترُلدی Ötrüldi: Çalındı, « سِیزغوُ اُترُلدی sıbızğu ötrüldi = düdük öttürüldü, çalındı». Başka örneklerde de bu şekildedir: (اُترُلماک - اُترُلر ötrülür–ötrülmek) (1, 281); اُتُردی Ötürdi: öttürdü. « اُل سِیزغوُ اُتُردی ol sıbızğu ötürdi = o, düdük öttüdü, çaldı». (اُتُرماک -اُتُرُر ötürür–ötürmek) (1, 227); کُکلادی kögledi: « اَر کُکلادی er kögledi = adam çalıp okudu, teganni etti, ahenkli melodi yarattı»,

(کُکلاماک - کُکلار kögler–köglemek) (3, 270); یرلادی yırladı: « اَر یرلادی er yırladı = adam melodi yarattı, şarkı söyledi», (یرلاماق - یرلار yırlar–yırlamak) (3, 275).

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Eserden anlaşıldığına göre, 11. yüzyılda Türklerde genel kültür yanında müzik kültürü de gelişmiş durumdaydı; besteler yapılmış, çeşitli telli nefesli ve vurmalı sazlar eşliğinde sanat icra edilmiş, şarkı ve makamlar okunmuştur. Ayrıca sivil müzik sanatının yanı sıra askeri müzik de gelişmiş, ordu orkestrası ve bandolar oluşturulmuştur. Bu da o dönemde merkez Asya'nın en büyük askerigüçlerinden birini oluşturan Karahanlılar devletinin, genelde ise Türk ordu geleneğinin ve askeri dehasının tabii bir sonucu olarak algılanabilir. Tüm bu bilgiler için ilk Türkolog, büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud'a çok şey borçluyuz. Ruhu şad olsun.

Kaynaklar

- Kaşğari Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme Eden ve Neşre Hazırlayan Ramiz Asker, C. I, Baku Ozan 2006.
- Kaşğari Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk,** Tercüme Eden ve Neşre Hazırlayan Ramiz Asker, C. II, Baku Ozan 2006.
- Kaşğari Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme Eden ve Neşre Hazırlayan Ramiz Asker, C. III, Baku Ozan 2006.
- تبریز نشر اختز دیوان لغات الترک محمود ال کا شغری [Mahmud el-Kaşğari, **Divanu Lüğat-it-Türk**, Tercüme: Hüseyin Düzgün, Exter neşriyatı, Tebriz 2004.
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lugati't-Türk**, Çeviri, Uyarlama, Düzenleme, Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser Kabalcı İstanbul 2005.
- دیوان لغات الترک - ترکی تیللار دیو انی مه هموت قه شقه ری [Mehmut Keşkeri, **Türkiy Tıllar Divani - Divanü lüğat-it-türk**], Tom I, Xelik Neşriyiti, Ürümçi 1981.
- Tu Tszüe Yuy Datsıdyan, دیوان لغات الترک [**Divanü lüğat-it-türk**],C. I, Milletler Neşriyiti, Pekin 2002.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,
Cilt: VIII, Sayı 1, Sayfa: 35-39, İZMİR 2008.

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNİN TÜRK KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

The Importance of Eastern Turkestan History Within Turkish Cultural History

Abdullah BAKIR

Özet

Bugün Çin idaresi altında bütün haklarından yoksun olarak esaret altında yaşamak zorunda bırakılmış olan, Doğu Türkistan'da tarih boyunca yapılan ilmi çalışmaların büyük önemi bulunmaktadır.

Birçok Avrupa ülkesinin yüzölçümünden daha büyük bir alana sahip olan Doğu Türkistan; Hunlardan itibaren tarih boyunca pek çok Türk devletinin kurulduğu ana yurdumuzdur. Bu coğrafyanın tarihini sosyal ve kültürel yapısını bilmek Türk dünyasının geleceği için önemlidir. Bunun içinde Kaşgarlı Mahmud'dan Yusuf Has Hacib'e, Mehmet Emin Buğra'dan, İsa Yusuf Alptekin'e kadar Doğu Türkistan'da yetişmiş münevverlerin ilmi çalışmalarının çok iyi anlaşılması gerekmektedir.

***Anahtar Kelimeler*:** Doğu Türkistan, Uygurlar, Türk Dünyası, Türk Tarihi

Abstract

Today under the China's administration, with the lock of their rights and has to live with the captivity, in East Turkestan there is a great importance of the scholarly works during the history.

East Turkestan has wider area than most of the European countries and this is our main country which is constructed many Turk governments by Hun during the history. It is important to know the history of the geography; social and cultural composition for the future of Turks. Therefore it is important to understand the works of Kasgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin and also other intellectual people who are grown in East Turkestan.

Key Words: East Turkestan, Uighurs, Turkic World, Turkish History.

Türklüğün ana yurdu, Doğu Türkistan'ın ilmî ve kültürel geçmişi; Türk dünyası ve Türklük için büyük önem taşımaktadır. Bu sahada yapılacak bilimsel çalışmalar; Doğu Türkistan araştırmalarına, esaret altındaki Uygur Türklerinin haklı davasının dünya kamuoyuna duyurulmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Dünya Türklüğünün beşiği olan ve Türk tarihinin kültür ve medeniyetinin yeşerdiği Doğu Türkistan Türk dünyasının 10.476.076 kilometre kareden meydana gelen topraklarının 1.828.418 kilometre karesini teşkil etmektedir.[1] Binlerce yıldır Türk yurdu olan, ilelebet de öyle kalacak olan ana yurdumuz Doğu Türkistan'ın bu yüzölçümü; Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Polonya'nın yüzölçümlerinin toplamından daha büyüktür[2]. Yeraltı ve yerüstü tabii kaynakları bakımından oldukça zengin olan bu coğrafya, tarih boyunca başta Çinliler olmak üzere birçok milletin iştahını kabartmıştır.

Büyük Hun devleti ardından tarihte Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti olan, devlet ve millet şuurunun en üst noktaya ulaştığı Göktürklerden itibaren pek çok Türk devleti Doğu Türkistan'da kurulmuştur. Bütün bu devletlerde yüksek Türk kültür ve medeniyetinin pek çok şaheserleri meydana

[1] Baymirza Hayit, **Eski Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s.284.
[2] Muzaffer Özdağ, **Türk Dünyası ve Doğu Türkistan Politiği**, İstanbul 2000, s. 22.

gelmiştir.[3] Dünya uygarlığına önemli katkılarda bulunan, matbaayı ilk olarak keşfedip insanlığa hediye eden Uygurlar, tarih boyunca Türkistan'daki (Orta Asya'daki) Türk-Çin mücadelelerinin yaşandığı İpek Yolu üzerinde yaşamışlardır. Bu konumundan dolayı Uygurlar devlet yönetimi ve ekonomik yönden oldukça gelişmişler; tarım, ticaret, bilim, sanat ve özellikle edebiyat ve sanatta büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu büyük Türk medeniyeti o dönemlerde diğer milletlerin de yaşantısına yön vermiştir.[4]

Uygur Türkleri Gök Tanrı dini başta olmak üzere Manihaizm, Budizm, Nasturilik ve son olarak da İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Bu dinler Uygur Türklerinin yaşam biçimini her yönüyle etkilemiş, Budizm ve Manihaizm'e ait zengin bir dinî edebiyatın oluşmasını sağlamıştır.[5]

840'ta Orhun'daki Uygur devletinin yıkılmasının ardından ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Hakanlılar Devleti (Batılılara göre Karahanlı devleti) Uygurların Yağma boyu tarafından Doğu Türkistan'da kurulmuştur. Köklü bir Türk kültürünün hâkim olduğu bu coğrafyada, Türk İslam kültür ve medeniyetinin temelleri atılmış, birçok medrese açılarak vakıflar kurulmuştur.[6] Bu dönemde Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın Doğu Türkistan'da İslamiyet'i yaymak için büyük mücadeleler verdiğini ve sonraki dönemlerde Satuk Buğra Han'la ilgili tarihi olaylar üzerine kurulan çeşitli sözlü anlatmaların oluştuğu bilinmektedir.[7] Satuk Buğra Han, Türk kültür tarihinde hem tarihî, hem siyasî hem de dinî yönüyle önemli izler bırakmış kültür-medeniyet kahramanlarından biridir. Karahanlılar döneminde Müslüman Türk kültür hayatının en önemli iki büyük şaheseri burada yazılmıştır. Bunlardan ilki Yusuf Has Hacip'in 1070 yılında Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrinde tamamladığı ***Kutadgu Bilig*** adlı eserdir. İnsanlara ve devlet yöneticilerine kılavuz ve nasihat niteliği taşıyan siyasetname türündeki bu eserde Türk devlet teşkilatı, Türk dili, Türk tarihi, Türklerin dünyayı algılayışı ve yaşayışı, gelenek ve görenekleri ile ilgili olarak bize çok önemli bilgiler verilmiştir.[8]

Yusuf has Hacib'le aynı dönemde yaşayan Türklük biliminin temel taşlarından ve öncülerinden biri olan Kaşgarlı Mahmud da, Doğu Türkistan'da yetişmiş bir Türk bilgini olup, o da Türk dili, tarihi, fikirleri, manevî hayatı, yaşam tarzı vb. konular hakkında kapsamlı bir çalışma yapmıştır. O, 1072-1074 yıllar arasında yazdığı ***Divanü Lûgât'it Türk*** adlı eserinde Türkçe'nin Arapça'dan daha yetkin bir dil olduğunu anlatmış, o devirde tüm Türk yurtlarında konuşulan Türk lehçelerini tek tek tanıtmıştır. O, söz konusu eserinde Türk dilinin grameri yanında, Türk yer adları, Türk damgaları ve Türk topluluklarının medeniyetlerini anlatmakla birlikte Türk dilinin zenginliğini, onun her duygu ve düşünceyi anlatmaya müsait olduğunu; yani Türkçe'nin bir bilim dili olduğunu anlatmıştır.[9] Bu iki dev eserden başka ***Atabet'ül Hakayık*** adlı dev eserin sahibi Ahmed Yüknekî, İbni Sina, Farabi, gibi dünyadaki ilmi gelişmelere ışık tutan, yol gösteren büyük bilginler de bu topraklarda yetişmiş ve eserlerini buradaki kültürel canlılık sayesinde ilim dünyasının hizmetine sunabilmişlerdir.

Karahanlılardan sonra da Çağataylılar ve Timurlular zamanında Doğu Türkistan bir ilim ve kültür merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Türkistan'ın büyük devlet ve ilim adamlarından Uluğ Bey, Hüseyin Baykara, Şahruh ve Ali Şir Nevailer bu kadim Türk yurdunda yeşeren büyük Türk kültüründen feyiz almışlardır. 18. yüzyılın ikinci yarısında bu güzel Türk yurdu Çin-Mançu imparatorluğunca işgal edilmiş ve burada günümüze kadar sürecek olan Çin zulmü başlamıştır. Doğu Türkistan Türkleri Çin işgalci güçlerine karşı şiddetli bir direniş ortaya koymuşlardır. Çeşitli dönemlerde bu direniş başarıya ulaşmış olsa da Çinliler, Ruslar ve İngilizler gibi büyük emperyalist güçlerin kıskacı altında kalan Doğu Türkistan'da Çin zulmü arada bir kesilse de şiddetle devam etmiştir. Buna rağmen bu esaret dönemlerinde de Doğu Türkistan, Türk Dünyası'nın ilim ve kültür merkezi olmaya devam etmiştir. Bu topraklarda son iki asır içinde de pek çok ilim ve devlet adamı, sanatkârlar yetişmiştir. Bunların içinde

---

[3] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1983, s. 59-60, 89.
[4] Mehmet Emin Buğra, **Şarkî Türkistan Tarihi**, Ofset Reprodiksiyon, Matbaacılık, Ankara 1987, s. 238-239.
[5] Bu konuda bilgi için bk. L Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev: Sadrettin Karatay, TDK Yay., Ankara 1986, s. 200-300. Anzerlioğlu, Yonca Nasturiler, Ankara 2000, s. 15-20.
[6] Forbes Andrew D.W., **Doğu Türkistan'daki Harb Beyleri**, Çev: Enver Can, Bayrak Matbaası, İstanbul 1998, s. 12.
[7] Satuk Buğra Han hakkında anlatılan efsaneler için bk. Adem Öger, Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008, s. 200-211.
[8] Reşit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig veTürklük Bilgisi" **Türk Kültürü**, Ankara 1970, s. 98, 70–85
[9] Ahmet Caferoğlu, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s.406.

Türk kamu oyunun yakından tanıdığı, 1950'li yıllarda Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye göç eden Hoten inkılabının lideri ve aynı zamanda tarihçi ve yazar olan Mehmet Emin Buğra'nın; Doğu Türkistan millî davası ile ilgili siyasî ve bilimsel alanda ömrü boyunca mücadele eden, büyük dava adamı İsa Yusuf Alptekin'in; I. Dünya savaşının olduğu yıllarda Doğu Türkistan'ın kurtuluşu için önemli faaliyetlerde bulunan Dr. Mesut Sabri Baykozi'nin mücadelelerle dolu hayatları, eserleri, hatıraları ve çalışmaları, yakınçağ Doğu Türkistan tarihi açısından oldukça kıymetlidir. Sözü geçen şahısların ilk başta Doğu Türkistan'da ve daha sonra Türkiye'deki hayatları ve bilimsel çalışmaları sadece Doğu Türkistan tarihi ve kültürü için değil, bütün Türk Dünyası tarihi ve kültürü için de önem taşımaktadır

Bütün Türklüğün ocağı ve Türk kültür ve uygarlığının beşiği olan Doğu Türkistan'ı ve Doğu Türkistanlıların Çin emperyalizmine karşı yürütmekte olduğu haklı davasını dünya kamuoyuna duyurmak ve anlatmak için, daha fazla bilimsel çalışmalar yapılmalıdır. Özellikle Doğu Türkistan'ın yakın tarihindeki istiklal mücadelelerinin anlatıldığı eserlerin gün yüzüne çıkartılması, Doğu Türkistan tarihinin, kültürünün ve davasının geniş şekilde dile getirildiği bilimsel yayın külliyatının oluşturulması çok gereklidir. Kısacası Doğu Türkistan'ın yakınçağ tarihine damgasını vurmuş olan ve günümüzde "Üç Efendiler" olarak bilinen Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve Mesut Sabri Baykozi'nin hayatı, mücadeleleri ve bilimsel çalışmalarının, Doğu Türkistan'ın Türk dünyası ve dünya kamuoyuna daha iyi anlatılmasında ve bilim âlemine tanıtılmasında önemi çok büyüktür. Son dönemlerde Türkiye'de Doğu Türkistanlı bilim insanlarının Uygur Türklerinin tarihi, edebiyatı ve dili üzerine önemli çalışmalar yaptıklarını görmekteyiz. Sultan Mahmud Kaşgarlı, İklil Kurban, Alimcan İnayet, Erkin Emet, Varis Abdurrahman gibi aydınlar, Doğu Türkistan Türklerinin kültürel zenginliğini gün ışığına çıkarmak için önemli ilmî çalışmalar yapmaktadırlar. Ancak bireysel çabalarla gerçekleştirilen bu çalışmaların projeler kapsamında hazırlanarak geniş kitlelere ulaştırılması temel hedef olmalıdır. Örneğin; Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Fikret Türkmen başkanlığında TDK ile ortaklaşa yürütülen "Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Derlenmesi ve Türkiye Türkçesine Aktarılarak Yayımlanması Projesi" kapsamında Alimcan İnayet tarafından hazırlanıp yayımlanan "Uygur Destanları I"[10] isimli çalışma buna örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda Alimcan İnayet'in adı geçen çalışmasında yer alan "Abdurrahman Han Destanı", Hasan Kallimci[11] tarafından çocuklarımız için romanlaştırılmış ve "Gökbayrak Aşkına" ismiyle yayımlanmıştır. Bu tür çalışmalar, Uygur Türklerinin tarihî kahramanlarının daha geniş kitleler tarafından tanınmasını ve millî bilincin oluşmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca değişik zamanlarda dünyanın farklı ülkelerine göç edip yerleşen Doğu Türkistanlı Uygur, Kazak ve Kırgız gibi Türk topluluklarının, anılarının derlenmesinin ve yayınlanmasının uluslararası zeminde Doğu Türkistan davasına büyük katkılar sağlayacağında hiç şüphe yoktur.

Bunların dışında yine Doğu Türkistan Vakfı başta olmak üzere Türkiye'nin değişik yerlerinde faaliyet göstermekte olan, Doğu Türkistanlı soydaşlarımızın kurmuş oldukları çeşitli dernekler tarafından yapılan faaliyetlerinin, farklı bilimsel çalışmaların, Doğu Türkistan davasına katkıları şüphesiz çok büyüktür. Sözü edilen bu tür çalışmaların mutlaka bilimsel yönden desteklenmesi gerekmektedir.

Türk Kültür ve medeniyetinin önemli bir merkezini ve Türk dünyasının serhat birliğini oluşturan Doğu Türkistan Türklüğü 1755 yılında başlayan Çin istilasından[12] günümüze kadar uzanan dönemde, vatanlarını, bağımsızlıklarını, millî anıtlarını, sanat ve kültür hazinelerini korumak için çok acılar çekmiş ve halen de çekmektedir.

Kasım 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nden Ankara'ya bir kutlama mesajı gönderilmişti. Bu mesaj Anadolu Ajansı tarafından bütün dünyaya şu ifadelerle duyurulmuştur: "*Yeni istiklâline kavuşmuş Doğu Türkistan'ın Gök bayrağından sevgili Türkiye'nin ay yıldızlı al bayrağına selâm olsun*"[13]. İşte o gün yayınlanan bu haber sadece Türkiye'yi değil bütün Türk Dünyasını sevinç gözyaşlarına boğmuştu. Sözünü etmiş olduğumuz bu bilimsel çalışmalar düzenli olarak yapıldığı takdirde, sevinç göz yaşlarının döküldüğü o günleri tekrar yaşamamak elbette mümkün olacaktır.

---

[10] Alimcan İnayet, **Uygur Halk Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 474.
[11] Hasan Kallimci, **Gökbayrak Aşkına, Destan-Roman**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2008. www.hasankallimci.com.
[12] İklil Kurban, Doğu **Türkistan İçin Savaş**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.88.
[13] Abdullah Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 35.

Yazımı, bütün bir ömrünü ana yurdumuz Doğu Türkistan'ın esaretten kurtulmasına adayan devlet, bilim ve dava adamı, aynı zamanda şair ve asker olan Muhammed Emin Buğra'nın "Türk Elinin Erlerimiz" başlıklı şiiriyle noktalıyorum.

Türk elinin erlerimiz
Türkistan'dır yerlerimiz
Ulu Yurdun yolunda
Aksun kan terlerimiz
Bengü olsun Türkeli
Yüzming yaşa ey hakan

Millet bizim canımız
Yurt sevmek imanımız
Ulu Türklük yolunda
Feda olsun kanımız
Bengü olsun Türkeli
Yüzming yaşa ey hakan

Biz yiğitler kahraman
Her birimiz birer aslan
Türk elinin ikbaline
Kurbandır binlerce can
Bengü olsun Türkeli
Yüzming yaşa ey hakan.[14]

Kaynaklar

- ANZERLİOĞLU Yonca, **Nasturiler**, Ankara 2000.
- ARAT Reşit Rahmeti, "Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi" **Türk Kültürü**, Ankara 1970.
- BAKIR Abdullah, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- BUĞRA Mehmet Emin, **Kutluk Türkkan Opereti**, Form Ofset, Ankara 1948.
- BUĞRA Mehmet Emin, **Şarkî Türkistan Tarihi**, Ofset Röprodüksiyon Matbaacılık, Ankara 1987.
- CAFEROĞLU Ahmet, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976.
- FORBES Andrew D.W., **Doğu Türkistan'daki Harb Beyleri**, Çev: Enver Can, Bayrak Matbaası, İstanbul 1998.
- HAYİT Baymirza, **Eski Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.
- İNAYET Alimcan, **Uygur Halk Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- KAFESOĞLU İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1983.

[14] Mehmet Emin Buğra, **Kutluk Türkkan Opereti**, Form Ofset Ankara1948, s.16

- KURBAN İklil, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- LIGETİ, L, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev: Sadrettin Karatay, TDK Yay., Ankara 1986, s. 200-300.
- ÖGER, Adem, **Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.
- ÖZDAĞ Muzaffer, **Türk Dünyası ve Doğu Türkistan Politiği**, İstanbul 2000.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,
Cilt: VIII, Sayı 1, Sayfa: 41-47, İZMİR 2008.

ESKİ TÜRKÇEDEN ANADOLU AĞIZLARINA ULAŞAN BAZI KELİMELER

Some Words Reaching from Old Turkish to Anatolian Dialects

Burhan BARAN

Özet

Eski Türkçede kullanılmış olan bazı kelimeler, Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında yaşamaktadır. Bu kelimeleri, Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü ve ağızlarla ilgili çalışmalarda bulabiliriz. Makalemizde Eski Türkçeden Anadolu ağızlarına ulaşan bu kelimelerden bazılarının ses ve şekil özellikleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi, Anadolu Ağızları, Ses ve Şekil Özellikleri.

Abstract

There are some words used Old Turkish, in Anatolian dialects and Turkish of Turkey. We find these words in Turkish dictionary, a collection of dictionary and a works of dialects. In the our article explained vowel and form specification's some of these words reaching from Old Turkish to Anatolian Dialects

***Key Words*:** Old Turkish, Turkish of Turkey, Anatolian Dialects, Vowel and Form Specifications.

Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında kullanılan birçok kelimenin yapısı Eski Türkçenin derinliklerine inildikçe ortaya çıkmaktadır. Bu konuda Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü, Türk lehçeleri ve Anadolu ağızlarıyla ilgili çalışmalar bize araştırma olanağı sunmaktadır. Eski Türkçede geçen kelimeleri, bu tür eserlerde geçen kelimelerle karşılaştırdığımızda bazılarının ses, şekil ve anlam yönünden varlığını yüzyıllardır koruduğunu görüyoruz. İşte bu makalede Eski Türkçenin yazılı metinlerinden Orhun Yazıtları ile Uygurca bir el yazması olan İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü'nde geçip Anadolu ağızlarında yaşayan bazı kelimelerin ses ve şekil özelliklerine değindik. Hem ağızlarda hem Türkiye Türkçesinde yaşayan örneklerin Türkiye Türkçesindeki kullanımlarından da söz ettik. Tespitlerimizde Derleme Sözlüğü ve bazı ağız araştırmaları çalışmalarından yararlandık. Tespit ettiğimiz örnekler bir yöreden derlenmişse derlendiği il ve varsa ilçenin, birden fazla yöreden derlenmişse derlendiği ilin adını vermekle; yirmiden fazla yöreden derlenmişse, yirmiden fazla yöreden derlendiğini belirtmekle yetindik. Örneklerimizi alfabetik olarak sıraladık.

buñ

Eski Türkçede *dert, sıkıntı* anlamlarıyla geçer: "türük ḳagan ötüken yış olursar ilte *buñ* yoḳ." (KTG 3): Türk hakan Ötüken dağlarında oturursa ülkede *sıkıntı* olmaz.

Türkiye Türkçesinde yapım ekleriyle genişleyerek *bunalım, bunalma, bunaltıcı* (TS: 326) ve benzeri şekilleriyle kullanılan kelime, ses ve şekil değişikliği geçirmeden *sıkıntı* anlamıyla Yozgat ağzında (DerS: 791) yaşamaktadır.

çıḳan

Eski Türkçede *yeğen* anlamıyla kullanılmıştır: "tabgaç ḳagan *çıḳanı* çañ señün kelti." (KTK 13): Çin imparatorunun *yeğeni* General Çang geldi.

Kelime, *kız kardeşin çocuğu, yeğen* anlamlarındaki *çıkana* varyantıyla Bursa-İnegöl'den (DerS: 1165) derlenmiştir.

eçi

"inili *eçili* kikşürtükin üçün..." (KTD 6): Erkek kardeşlerle *ağabeyleri* birbirlerine düşürdüğü için...

Hem Eski Türkçedeki şekil ve anlamıyla hem de *ede (I-1.)* varyantıyla yirmiden fazla yöreden (DerS: 1663) derlenmiştir.

ekinti

"*ekinti* kün kop ölürtüm." (BKG 1): *İkinci* gün tamamıyla öldürdüm.

Türkiye Türkçesinde *ikinci* (TS: 948) şekliyle kullanılan kelime, *ekindi* varyantıyla Konya-Kadınhanı'ndan (DerS: 1694) derlenmiştir. Bu varyantta kelime başı *e* sesinin korunduğunu; ses değişmesi olarak sadece *+nti* ekindeki *t* ünsüzünün yumuşadığını görüyoruz.

ıraḳ

"*ıraḳ* bodunug ança yagutur ermiş." (KTG 5): *Uzak* halkı böylece yaklaştırır imiş.

Türkiye Türkçesinde *ırak, ıraklaşmak, ıraklık* (TS: 913) ve benzeri şekilleriyle kullanılan kelime *ırak* şekli ve varyantlarıyla yirmiden fazla yöreden derlenmiştir: *ırak, ıraħ, irağ iraħ, irak*: uzak (DerS: 2480-2481); *ıraklık*: uzaklık; *ıraksanmak, ıraksamak, ıraksımak, ıraksınmak*: uzak sanmak; *ıramak, ıraklaşmak, ıralmak, ıraşmak*: uzaklaşmak (DerS: 2481).

Ayrıca Diyarbakır (Erten 1994: 159), Erzurum (Olcay 1995: 122), Çüngüş ve Çermik yöresi ağızlarında (Özçelik-Boz 2001: 243) *ḳ>ħ* değişmesiyle *ıraħ*; Urfa merkez ağzında *ḳ>ġ* değişmesiyle *ıraġ* şeklinde (Özçelik 1997: 261) kelimenin varlığı tespit edilmiştir.

kemi

"alḳunı *kemi* birlä singürür." (İKPÖ XVII.3.): Tümünü *gemiyle* birlikte yutar.

Türkiye Türkçesinde *k>g* değişmesi sonucu *gemi* (TS: 745) şeklinde kullanılan kelime, kelime sonu *i>e* değişmesiyle *keme (IV)* şeklinde Tokat-Reşadiye ağzında (DerS: 2738) yaşamaktadır.

ḳoy

"*ḳoy* laġzın ulatı tınlıġ-larıġ ölürür…" (İKPÖ III.1.): *Koyun*, domuz ve diğer yaratıkları öldürdüklerini…

Kelime, aynı anlam ve şekliyle Tokat ve Konya'dan derlenmiştir: *koy (II)*: koyun (DerS: 2941).

kör-

"onoḳ bodun emgek *körti*." (BKD 16): On-Ok halkı eziyet *gördü*.

"balıḳ taştın tarıġçı-laraġ *körür erti*." (İKPÖ I.3.): Şehir dışında çiftçileri *görüyordu*.

Birinci örneğimizde deyimin bir parçası olarak, ikinci örneğimizde ise temel anlamıyla geçen kör-fiili Türkiye Türkçesinde *k>g* değişmesiyle *gör-* (TS: 781) şeklinde kullanılmaktadır. Bu fiil, Eski Türkçedeki şekliyle Konya-Kadınhanı'ndan (DerS: 2967) derlenmiştir.

kötür-

"...teñri töpüsinte tutup yügerü *kötürti* erinç." (BKD 10): ... şüphesiz göğün tepesinde tutup yukarı *kaldırdı*.

Eski Türkçede *kaldırmak, yükseltmek* anlamlarında kullanılmış olan *kötür-* fiili, fiilden isim yapan ekleri almış varyantları ve *kaldıraç* anlamıyla ağızlarda yaşamaktadır. *kötürge (I)* Afyon, Burdur, Denizli,

Aydın, Manisa, Çanakkale, Sivas, Antalya, Muğla, Kırklareli; *kötürgü* Eskişehir, Edirne; *kötürğe* varyantı Ankara-Başhöyük ağızlarında (DerS: 2982) yaşamaktadır.

Bu kelimenin *kötürge* varyantı ise Uşak ili ağızlarında (Gülsevin 2002: 383) *değirmende taşı indirip bindirmeye yarayan değnek* anlamıyla varlığını sürdürmektedir.

köz

"körür *közüm* körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı." (KTK 10): Görür *gözüm* görmez gibi eren aklım ermez gibi oldu.

"ekki *közi* körmäz erti." (İKPÖ XXIV.5.): İki *gözü* görmez idi.

Türkiye Türkçesinde *k>g* değişmesiyle *göz* (TS: 786) şeklinde kullanılan kelime, Ankara-Mühye ağzında bu ses değişmesini geçirmeden birleşik isim şeklinde yaşamaktadır: *köz kesimi*: göz kararı (DerS: 2985).

kün

"yadag süsin ekinti *kün* kop ölürtüm." (BKG 1): Piyade ordularını ikinci *gün* tamamıyla öldürdüm.

"*küniŋä* ḳolġuçı-lar üzülmädi." (İKPÖ VII.2.): *Günden güne* para isteyenlerin arkası kesilmedi.

Eski Türkçede *güneş, gün* anlamlarında kullanılmış olan *kün* ismi Türkiye Türkçesinde *k>g* değişmesiyle *gün* (TS: 809) şeklinde kullanılmaktadır. Tokat-Reşadiye ağzında yapım eki almış varyantıyla *kündüz* şeklinde (DerS: 3037), Konya-Kadınhanı ağzında birleşik isim şeklinde *künorta* varyantıyla (DerS: 3039) varlığını sürdürmektedir. Kelimenin bu varyantı, günün ortası diye düşünebileceğimiz *öğle vakti* anlamıyla Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır.

öd

"ol *ödke* kul kulluk bolmış erti." (KTD 21): O *zamanda* köleler köleli olmuş idi.

Eski Türkçedeki anlam ve şekliyle Balıkesir'den derlenmiştir: *öd (I)*: zaman (DerS: 3309).

öl

"ḳuruġ yerig suvayu *öl* yerig tarıyu..." (İKPÖ I.4.): Kuru yeri sulayıp *nemli* toprağı ekerlerken...

Eski Türkçede *yaş, nemli* anlamlarında kullanılmış olan *öl* kelimesi Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, İzmir, Bilecik, Eskişehir, Sivas, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya, Antalya, Muğla'dan derlenmiştir: *öl (I)*: toprağın nemi, tav (DerS: 3328). Burdur, Denizli, Sivas, Nevşehir, Niğde ve Konya'dan ise yapım eki almış varyantıyla tespit edilmiştir: *öllü:* yaş, nemli (toprak için) (DerS: 3332).

ötün-

"inçä tep *ötünti*." (İKPÖ IV.7): Şöyle diyerek *dileğini sundu*.

Eski Türkçede *saygılı bir biçimde anlatmak, arz etmek, dilemek, bir dilek sunmak* anlamlarında kullanılmış olan *ötün-* fiili aynı şekliyle Derleme Sözlüğü'nde yer almaktadır: *ötünmek*: yalvarmak, dilemek (İdil Ural göçmenleri-İstanbul) (DerS: 3359).

sab, sav

"bitig bilmez kişi *ol sabıg* alıp yagru barıp öküş kişi öltüg." (KTG 7): Cahil kişiler, *o söze* kanıp yakın gidip çok kişi öldünüz.

"ol ödün ḳanı ḳan bu ötüg *sav* eşidip näŋ kiginç berü umadı." (İKPÖ XV.7.): O anda babası han, bu rica *sözlerini* işitince hiç cevap vermedi.

Kültigin Yazıtı'nda *sab* şeklinde *söz, haber* anlamlarıyla geçen kelime, İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü'nde *b>v* değişmesiyle *sav* şeklinde kullanılmıştır. Bu şekliyle *söz, lâf, dedikodu* anlamlarıyla Bolu, Bitlis, Urfa, Hatay; *karşılıklı konuşma, sohbet* anlamlarıyla Van, Niğde; *bilgi, haber*

anlamlarıyla Ankara-Kızılcahamam'dan (DerS: 3551) derlenmiştir. Ordu ve Bayadı yöresinde ise *savcı* varyantıyla *sözcü, mektupçu* anlamlarında (DerS: 3553) yaşadığı tespit edilmiştir.

Bu kelimenin *savat* varyantı *söz* anlamıyla Kars-Arpaçay köylerinden (Olcay ve diğerleri 1998: 396) derlenmiştir.

sı-

"bayırkunin ak adgırıg udlukın *siyu* urtı." (KTD 36): Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu *kırıp* vurdular.

Eski Türkçede kırmak anlamıyla kullanılmış olan *sı-* fiili yapım eki almış varyantlarıyla yirmiden fazla yöreden derlenmiştir: *sınık (I)*: kırık, çıkık (DerS: 3611); *sınıħçı, sınıkçı*: kırık çıkık bağlayan kimse (DerS: 3611, 3612); *sınıkçılık*: kırık ve çıkık kemikleri yerine getirip sarma, bağlama becerisi; *sınıklamak*: kırık ve çıkıkları sarmak; *sınmak (I)*: kırılmak (DerS: 3612).

Ayrıca Kırşehir ağzında *sıyıġçi* (Günşen 2000: 495), Erzurum ağzında *sınıħçi* (Olcay 1995: 126), Malatya ağzında *sınıḳçı* (Gülseren 2000: 418) şekilleriyle de ağızlarda yaşadığı tespit edilmiştir.

sub, suv

"ança ḳazganıp biriki bodunug ot *sub* ḳılmadım." (KTD 27): Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş, *su* (gibi) kılmadım.

"*suvda* yäklär urup kemi suvḳa çomurur." (İKPÖ XVII.6.): *Suda* şeytanlar saldırır ve gemiyi suya batırırlar.

İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü'nde *b>v* değişmesiyle *suv* şeklinde geçen kelime, bu şekliyle Tokat-Reşadiye'den derlenmiştir: *suv*: su (DerS: 3702).

Kelimenin Türkiye Türkçesindeki kullanımında *v* ünsüzü düşmüştür.

täz-

"Uygur elteber yüzçe erin ilgerü *tezip* bardı." (BKD 37): Uygurların elteberi yüz kadar adamla doğuya *kaçıp* gitti.

"ekki köziŋä sançıp *täzti*." (İKPÖ LVIII.1.): İki gözüne sokup *kaçtı*.

Eski Türkçede kaçmak anlamıyla kullanılmış olan tez- fiili, aynı şekil ve anlamıyla Isparta, Manisa, Kütahya, Tokat, Ordu, Sivas ve Yozgat'tan derlenmiştir: *tezmek*: 4. kaçmak (DerS: 3907).

tik-

"yog yıparıg kelürüp *tike birti*." (BKG 11): Cenaze mumları getirip *dikiverdiler*.

Türkiye Türkçesinde *t>d* değişmesiyle *dik-* (TS: 525) şeklinde kullanılan fiil, kelime başı *t* ünsüzünü korumuş şekliyle İçel-Silifke ve İçel-Anamur'dan derlenmiştir: *tikmek (II)*: uzunca bir şeyi dikine duracak biçimde bir yere tutturmak; *tikilmek*: dikilmek (DerS: 3930).

Bu fiil, ayrıca Çüngüş ve Çermik yöresi ağzında (Özçelik-Boz 2001: 249) Eski Türkçedeki şekliyle, Uşak ili ağızlarında (Gülsevin 2002: 388) ise *tikil-* şeklinde varlığını sürdürmektedir.

tört

"ol ädgü kü at *tört* buluŋ-da yadıltı." (İKPÖ VII.2.): Bu güzel ün *dört* bir tarafa yayıldı.

Türkiye Türkçesinde *t>d* değişmesiyle *dört* (TS: 569) şeklinde kullanılan isim, *dört yaşında tay* anlamı ve *törtlü* varyantıyla Konya-Kadınhanı'ndan (DerS: 3984) derlenmiştir.

ulayı

"*ulayu* iniygünüm oglanım biriki uguşum bodunum..." (BKG 1): Bütün erkek kardeşlerim, oğullarım, birleşik soyum, halkım...

Bu kelimenin anlamı, konuyla ilgili çalışmaların çoğunda *başta olmak üzere* şeklinde verilmiştir. S. Özçelik ise bir makalesinde kelimenin anlamını *bütün* olarak verdikten sonra şu açıklamayı yapmaktadır: "*Anadolu ağızlarında deyimlerde, kelimenin ünlü benzeşmesi [alay(ı)<ulayı] sonucunda alay(ı) şeklinde kullanıldığını görüyoruz.*" [1]

Adı geçen makalede, Eski Türkçede kelimenin *bütün* anlamında kullanıldığı ve aynı anlamda *u>a* değişmesiyle ağızlarda yaşadığı tespit edilmiştir. Bu kelime *hep, bütün* anlamında *alay (I-5.)* varyantıyla Gaziantep, Sivas, Kayseri ve Niğde'den (DerS: 203); *hepsi, bütünü* anlamında *alayı* varyantıyla Samsun, Amasya, Giresun, Gaziantep, Mersin, Hatay, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri, Niğde ve Adana; *alayısı* varyantıyla Samsun ve Gaziantep'ten (DerS: 204) derlenmiştir.

ur-

"yüz artuk oḳun urtı." (KTD 33): Yüzden fazla okla vurdular.

Türkiye Türkçesinde *v* ünsüzünün türemesiyle *vur-* (TS: 2097) şeklinde kullanılan kelime, Eski Türkçedeki şekliyle Elazığ, Niğde ve Antalya'dan derlenmiştir: *urmak (I)*: 1. vurmak (DerS: 4041).

Çüngüş ve Çermik yöresi (Özçelik-Boz 2001: 250), Urfa merkez ağzı (Özçelik 1997: 269) ve Doğu Trakya yerli ağzında (Olcay 1995: 83) da kelime bu şekliyle kullanılmaktadır.

üçün

"türük bodun *üçün* tün udımadım küntüz olurmadım." (KTD 27): Türk halkı *için* gece uyumadım, gündüz oturmadım.

Türkiye Türkçesinde *için* (TS: 931) şeklinde kullanılan kelime, *üçün* şekliyle Niğde-Bor; *uçun* şekliyle Kars, Gaziantep, ve Niğde'den (DerS: 4022) derlenmiştir.

Üçün kelimesi Diyarbakır ağzında (Erten 1994: 172) da kullanılmaktadır.

yaġı

"*yaġısi* ḳon teg ermiş." (KTD 12): *Düşmanı* koyun gibiymiş.

Kelime, Eski Türkçedeki şekil ve anlamıyla Denizli, Bolu, Kars, Kırşehir, Niğde, Adana ve Antalya; aynı anlamdaki *yağın (I)* varyantıyla Manisa, Bursa, Erzurum, Ankara, Kayseri, Adana, Edirne ve Tekirdağ ağızlarında (DerS: 4119) yaşamaktadır.

yay

"yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin *yayın* süledim." (BKD 39): Elçisi, iyi haberi, ricası gelmiyor diye *yazın* sefer ettim.

Kelime, Eski Türkçedeki şekil ve anlamıyla Amasya, Kars, Ağrı, Elazığ, İçel, Antalya ve Niğde; *yay ayı* şekliyle Van-Erciş ağızlarında (DerS: 4208) varlığını sürdürmektedir.

yegräk:

"bu muntuda *yegräk* çintämäni ärtini alġalı barayın." (İKPÖ XXXV.1.): Burada *en üstün* cintamani mücevherini elde etmek için gideyim.

En iyi, çok daha iyi anlamlarıyla Eski Türkçede kullanılmış olan *yegräk* kelimesi, *üstün güzel, üstün iyi* anlamlarında *g>y* değişmesi sonucu *yeyrek* varyantıyla Bilecik; *g>ğ* değişmesi sonucu *yeğrek (I)* varyantıyla Balıkesir-Çaypınar ağızlarında (DerS: 4261) yaşamaktadır.

yılḳı

"ol *yılḳıg* alıp igittim." (BKD 38): O *at sürüsünü* alıp besledim.

[1] Sadettin Özçelik, "Orhun Yazıtları'nda Geçen Ulayu Kelimesi ve Başlayu Ulayu İkilemesi Üzerine" **İlmi Araştırmalar**, 2004/18, s.71-78

Eski Türkçede *at sürüsü* anlamında kullanılmış olan kelime, hem aynı şekil ve anlamıyla *(yılḳı-I)*; hem de *ḳ>g/h/ħ* değişmeleriyle *yılgı (I), yılhı, yılħı* varyantlarıyla yirmiden fazla yöreden (DerS: 4271) derlenmiştir.

yunt

"taḳı yemä kördi ämäri tınlıġ-lar *yunt* ud çoḳar." (İKPÖ III.1.): Bundan başka çok sayıda insanın *at* ve sığırları öldürdüklerini gördü.

Eski Türkçede *at* anlamında kullanılmış olan *yunt*, kelime sonu *t>d* değişmesiyle *yund* şeklinde Erzurum-Yörüler ağzında (DerS: 4320) varlığını sürdürmektedir.

Sonuç

Eski Türkçeden Orta Türkçeye geçişte kelime başında *k>g* ve *t>d* değişiminin olduğunu biliyoruz. Ancak bu kuralın dışında kalan örnekler de vardır. Tespit ettiğimiz bu örneklerden *kemi, kör-, köz, kün; tik-, tört* örnekleri kelime başında görülen bu ses değişmelerini geçirmeden bazı yörelerden derlenmiştir.

Bun, eçi, eki, koy, öd, ötün-, sı-, tez-, ur-, yay örnekleri Eski Türkçedeki şekilleriyle; *ırak, üçün, yağı, yılkı* örnekleri hem aynı sesleri koruyarak, hem de yakın varyantlarıyla ağızlarda yaşamaktadır. Tespit ettiğimiz şu örnekler ise varyantlarıyla bazı yörelerde varlığını sürdürmektedir: *çıkan, kötür-, öl, sab, sub, ulayı,* yegräk, yund .

Kaynaklar

- ATA Aysu (), "Derleme Sözlüğü'nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler I" **Türkoloji,** C.XII, Nu. 1, Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları, Ankara 2000, s. 67-97.
- BAYRAKTAR Nesrin, "Artzamanlı Anlambilim Açısından Orhon Yazıtlarında Geçen Toplumsal Yaşamla İlgili Sözcüklerin Anlambilimsel Değerleri" **Türkbilig**, Türkoloji Araştırmaları 2000 / 1, Ankara, s. 209-218.
- **Derleme Sözlüğü**, C. I-XI, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- ERTEN Münir, **Diyarbakır Ağzı**, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- GABAİN A. Von, **Eski Türkçenin Grameri** (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 2000.
- GÜLENSOY Tuncer, **Kütahya ve Yöresi Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- GÜLSEREN Cemil, **Malatya İli Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- GÜLSEVİN Gürer, **Uşak İli Ağızları,** TDK Yayınları, Ankara 2002.
- GÜNŞEN Ahmet, **Kırşehir ve Yöresi Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- HAMİLTON J.R., **İyi ve Kötü Prens Öyküsü** (Çeviren: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara 1998.
- HAMİLTON J.R., **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası**, (Çeviren: Ece Korkut, İsmet Berkan), Simurg Yayınları, İstanbul 1998.
- OLCAY Selahattin, **Doğu Trakya Yerli Ağzı**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- OLCAY Selahattin, **Erzurum Ağzı**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- OLCAY Selahattin ve diğerleri, **Arpaçay Köylerinden Derlemeler**, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- ORKUN Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- ÖNLER Zafer, "Tarihsel Süreçte Anlam Değişmeleri" **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Kur'an ve Dil Sempozyumu**, 2001, s.369-375.
- **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, MEB Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖZÇELİK Sadettin, **Urfa Merkez Ağzı,** TDK Yayınları, Ankara 1997.
- ÖZÇELİK Sadettin, "Orhun Yazıtları'nda Geçen Ulayu Kelimesi ve Başlayu Ulayu İkilemesi Üzerine" **İlmi Araştırmalar**, Gökkube Yayınları, İstanbul 2004/18, s.71-78.

- ÖZÇELİK Sadettin ve Boz Erdoğan, **Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı,** TDK Yayınları, Ankara 2001.
- ÖZÇELİK Sadettin ve Erten Münir, **Türkiye Türkçesi Dilbilgisi**, Diyarbakır 2005.
- **Türkçe Sözlük,** TDK Yayınları, Ankara 2005.
- TEKİN Talat, **Orhon Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara 1988.

Kısaltmalar

BKB : Bilge Kağan, Batı Yüzü.

BKD : Bilge Kağan, Doğu Yüzü.

BKG : Bilge Kağan, Güney Yüzü.

DerS : Derleme Sözlüğü.

KTG : Kül Tigin, Güney Yüzü.

KTK : Kül Tigin, Kuzey Yüzü.

KTD : Kül Tigin, Doğu Yüzü.

TS : Türkçe Sözlük

İKPÖ : İyi ve Kötü Prens Öyküsü.